

Psychological Analysis of Characters in the Novel Missing Soluch Based on Alfred Adler's Individual Psychology

Zohreh Shahrokhi*

Mohammad Taheri**

Abstract

Mahmoud Dowlatbadi's novel, *Missing Soluch* (Jay-e Khali-ye Soluch), stands as a monumental work of contemporary Persian literature, offering a gritty, realist portrayal of a rural family's disintegration in the wake of the father's sudden disappearance. While the novel has been extensively critiqued through sociological and historical lenses—emphasizing the impacts of land reform and modernization on Iranian rural structures—the psychological interiority of its characters offers an equally rich, yet less explored, terrain. This research adopts a descriptive-analytical approach to examine the novel through the theoretical framework of Alfred Adler's Individual Psychology. By bypassing the deterministic views of classical psychoanalysis, this study utilizes Adlerian concepts such as the "Inferiority Complex," "Striving for Superiority," "Style of Life," "Social Interest," and "Birth Order" to deconstruct the motivations and behaviors of the protagonists: Mergan, Abbas, and Abrav. The findings reveal that the "empty place" of the father acts as a catalytic trauma, generating a profound sense of inferiority within the family unit. However, consistent with Adler's concept of the "Creative Self," each character interprets this trauma differently: Mergan channels her struggle into a socially useful resilience; Abbas, suffering from the trauma of dethronement, descends into a ruling and destructive lifestyle; and Abrav utilizes competitive striving to foster

* Ph.D. Candidate of Persian Language and Literature, Department of Persian Language and Literature, Bu-Ali Sina University, Hamedan, Iran, zshahrokhi@litr.basu.ac.ir

** Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Bu-Ali Sina University, Hamedan, Iran (Corresponding Author), mtaheri@basu.ac.ir

Date received: 28/05/2025, Date of acceptance: 24/11/2025

constructive ambition. This study elucidates how Dowlatabadi's characters are not merely victims of their environment but active agents constructing their destinies through their specific psychological interpretations of their suffering.

Keywords: Missing Soluch, Alfred Adler, Character Analysis, Inferiority Complex, Striving for Superiority, Lifestyle, Social Interest, Birth Order.

Introduction

Literature has long served as a reflective mirror of the human psyche, capturing the depths of human experiences, traumas, and aspirations. As one of the most prominent literary genres, the novel provides a unique platform for psychological exploration. Through intricate characterization and the detailed unraveling of internal conflicts, novels allow for a profound analysis of human motivation that often transcends mere storytelling. The symbiotic relationship between literature and psychology, particularly following the advent of psychoanalytic schools in the early 20th century, has opened new horizons in interdisciplinary studies. While Sigmund Freud pioneered psychoanalytic literary criticism with his theories on the unconscious, defense mechanisms, and the Oedipal complex—often viewing the literary text as a manifestation of the author's neuroses—Alfred Adler offered a distinct and perhaps more empowering path with his theory of "Individual Psychology."

Unlike Freud, who emphasized the dominance of sexual instincts and the deterministic weight of the past, Adler viewed the human being primarily as a social entity. He posited that individuals are pulled by their goals and future aspirations (teleology) rather than merely being pushed by their pasts. Adler argued that one cannot study a human being in isolation from their social context, and while childhood experiences are crucial, the human spirit is not a passive victim of these events. Instead, through the agency of the "Creative Self," individuals possess the power to interpret their conditions and shape their destinies.

The novel *Missing Soluch* by Mahmoud Dowlatabadi is a towering masterpiece of Iranian realism. Set in the desolate, poverty-stricken village of Zaminej (likely in Khorasan), the narrative chronicles the harrowing struggle for survival of a rural family following the sudden, unexplained disappearance of the patriarch, Soluch. Mergan, the fierce and resilient mother, is left to shoulder the crushing burden of the family's survival in a misogynistic and economically ravaged environment. She must manage not only the physical survival of her family but also the psychological disintegration of her two sons, Abbas and Abrav, and her young daughter, Hajar.

Dowlatabadi's characterization in this work is deep, multilayered, and relentlessly realistic, accompanied by a prose that is both skeletal and poetic.

The "Missing" in the title is not merely a physical absence; it is a psychological void. The text serves as an exceptional foundation for the application of Adler's theory because the novel is, at its core, a narrative about the response to a perceived deficit. It is a story not just of economic poverty, but of "psychological poverty"—the struggle to find meaning and validity in a life stripped of its traditional anchor. The "Empty Place" of Soluch becomes the epicenter for generating feelings of inferiority within the family, compelling each member to navigate a different path to fill this void.

Materials and methods

This study employs a descriptive-analytical method based on the tenets of literary psychology. The primary "material" for this research is the text of the novel *Missing Soluch*. The "method" involves a close reading of the text to identify behavioral patterns, internal monologues, and interpersonal dynamics that align with Adlerian concepts. Data collection was performed through library research, including the study of Adler's primary texts and authoritative commentaries, alongside the systematic extraction of relevant passages from the novel.

Discussion and results

In this section, the primary characters of the novel—Mergan, Abbas, and Abrav—along with the peripheral but pivotal figure of Soluch, are analyzed through the lens of Adler's key concepts. The narrative of *Missing Soluch* provides a comprehensive field for this analysis, as the central premise—the sudden absence of the father—acts as a stress test that forces each character's core "lifestyle" to manifest in its rawest form.

Analysis of Mergan: The Socially Useful Resilience

Mergan is the emotional and active backbone of the novel. She wakes up one morning to find her husband, Soluch, gone, leaving her to face a hostile world alone. From an Adlerian perspective, her character arc is a profound study in the transformation of "inferiority" into "constructive striving."

Inferiority and Striving for Superiority

Mergan faces a multifaceted inferiority. Biologically (in the context of the novel's setting), she is viewed as the "weaker sex." Socially, she is destitute. Psychologically, the abandonment strips her of her identity as a wife, leaving her vulnerable. Dowlatabadi poignantly describes her feeling of being a "worthless piece of meat" when she fails to sell her yarn. This is the raw feeling of inferiority.

However, Mergan's "Creative Self" refuses to succumb to an "Inferiority Complex" (paralysis). Instead, she engages in a relentless "Striving for Superiority." For Mergan, "superiority" does not mean dominance over others; it means "competence" and "survival." Her goal is perfection in her role as a mother and protector. The sentence, "Whatever it was, Mergan tried not to come up short... in the eyes of the children, in her own eyes, even in the eyes of the gone Soluch" (Dowlatabadi, 2003: 55), perfectly encapsulates the Adlerian drive. She is compensating for the void left by Soluch by expanding her own presence and capabilities.

Style of Life and Social Interest

Mergan exemplifies the "Socially Useful" lifestyle. This type is characterized by high activity and high social interest. Mergan is ceaselessly active—working in the fields, gathering camel thorns, managing the home. Her high level of "Social Interest" is evident in her dedication to her children. But it extends beyond them; even in her dire poverty, she shows empathy for her neighbor, Karbalai Dushanbe, cooking for him when he is ill.

Adler argues that social interest is the barometer of sanity. Mergan's sanity and resilience, despite the maddening pressure, stem from this deep connection to others. Her ability to "give" even when she has nothing proves that she has transcended the self-centeredness of neurosis. Her "Creative Self" interprets the tragedy not as a reason to withdraw (Avoidant Style) or to exploit others (Ruling Style), but as a call to action.

Analysis of Abbas: The Dethroned Tyrant

Abbas, the eldest son, stands in stark contrast to his mother. He serves as a tragic case study for Adler's theory of "Birth Order" and the neurosis of the "Dethroned" firstborn.

Birth Order and Dethronement

As the firstborn male, Abbas likely enjoyed a period of undivided attention and status before the birth of his brother, Abrav. This position gave him a sense of entitlement. The sudden departure of Soluch acts as a "secondary dethronement,"

stripping him of the patriarchal shield he hid behind. He is thrust into the role of the "man of the house" without possessing the necessary competence.

This gap between his "expected status" (Head of the Family) and his "actual ability" (incompetence) creates a severe Inferiority Complex. He feels deep down that he is "tiny and insignificant" (khordineh) compared to the overwhelming reality and his mother's strength.

The Ruling Lifestyle and the Superiority Complex

To mask this crushing feeling of inferiority, Abbas adopts a "Ruling" lifestyle. He tries to forcefully extract the respect he cannot earn. His behavior is a textbook "Superiority Complex"—a false inflation of self-importance to hide inner emptiness.

His obsession with "seniority"—demanding the first tea, the first mouthful of food, and constantly declaring "I am Soluch's eldest son!"—is a desperate attempt to cling to a status that no longer holds real power. Unlike Mergan's constructive striving, Abbas's striving is on the "useless side of life." He engages in gambling, bullying, and theft. He views his family not as a team to support (Social Interest) but as subjects to dominate.

His lack of social interest is absolute. When his sister Hajar is dying, instead of empathy, he attacks his mother: "Why didn't you bring this child to the city sooner?" He externalizes blame to protect his fragile ego. His hatred for his mother stems from his inability to dominate her; she is the painful mirror of his own inadequacy.

Analysis of Abrav: The Ambitious Competitor

Abrav, the second son, embodies the psychological dynamism Adler attributed to the "Middle Child." He is the antithesis of Abbas, representing a "Constructive Striving" born of competition.

Birth Order and Competitive Striving

Abrav has never known the privilege of being the only child. He was born into a world with a "pacemaker"—Abbas—already ahead of him. This position places him in a permanent state of competition. Adler noted that second children often behave as if they are in a race.

In Missing Soluch, this dynamic is palpable. Abrav works harder not just to survive, but to not fall behind Abbas. "Abrav... did not straighten his back, lest he lag behind his brother." This fear of being "less" is channeled into a positive drive for competence. Unlike Abbas, who looks backward to a lost golden age of status, Abrav looks forward to a future he must build.

Developing Social Interest and Lifestyle

Abrav's lifestyle evolves from a competitive focus to a "Socially Useful" orientation. While Abbas seeks shortcuts (gambling), Abrav seeks skills (tractor driving, brick making). His approach to life is realistic and adaptive.

His developing social interest is evident in his sense of justice. He is the one who stands up to Abbas to protect the family's land: "You can't sell the land. That land belongs to us too." Here, he defends the collective interest against individual greed. His confrontation with Abbas over his earnings—refusing to gamble them away—shows a maturity that transcends mere sibling rivalry. He realizes that true superiority lies in independence and contribution, not in hollow titles. Abrav proves that the "inferiority" of being the second-born can be the very fuel for success, provided the "Creative Self" directs it toward useful goals.

Hajar and Soluch: The Victim and the Ghost

Hajar: As the youngest and a female in a patriarchal setting, Hajar represents the tragic outcome when "inferiority" is overwhelmed by environmental crushing. She lacks the agency of her mother or the competitive drive of her brothers. She is the silent victim, whose potential "Creative Self" is stifled by absolute powerlessness.

Soluch: Though absent, Soluch functions as the "Fictional Final Goal" for the family. In Adlerian theory, people act according to their expectations of the future. The family's life orbits around the "idea" of Soluch. His own departure can be analyzed as an "Avoidant" lifestyle response. Overwhelmed by his own economic inferiority and inability to provide, he chose "flight" over "fight," leaving his family to grapple with the void.

Integrative Discussion

The application of Adler's theory allows for a synthesis that goes beyond individual character studies. The novel *Missing Soluch* can be read as a dramatization of the conflict between different "Lifestyles" in the face of a shared trauma.

The "Empty Place" (The Void) is the central stimulus.

1. Mergan fills the void with Work and Care (Sublimation).
2. Abbas tries to fill the void with Force and Illusion (Neurotic Compensation).
3. Abrav tries to fill the void with Achievement and Growth (Healthy Compensation).

⁵This divergence illustrates Adler's concept of the "Creative Self" perfectly. The environment (poverty + abandonment) provides the same "bricks" for all three, but

the "houses" they build (their personalities) are radically different. This refutes the idea of pure environmental determinism often found in naturalistic readings of the novel. Dowlatabadi shows that even in the depths of Zaminej's poverty, the human spirit retains the power of choice—the choice between being a tyrant like Abbas or a protector like Mergan.

Furthermore, the friction between Abbas and Abrav is not merely plot-driven but deeply psychological. It is the clash between a "reactionary" mindset (Abbas holding on to the past status) and a "progressive" mindset (Abrav building a future). Abbas represents the decay of the old patriarchal order that relies on titles without merit, while Abrav represents the emergence of a new, merit-based resilience necessary for the changing world.

Conclusion

The psychological analysis of *Missing Soluch* based on Alfred Adler's Individual Psychology offers compelling insights into the masterpiece of Mahmoud Dowlatabadi. While Adler's theory has faced criticism for simplifying the unconscious, its teleological and social focus proves to be a robust tool for analyzing realist literature where characters are defined by their social struggles.

The Universality of Inferiority

The study yields significant conclusions, primarily regarding the ubiquity of the feeling of inferiority. The novel validates the Adlerian premise that this feeling is the primary driving force of human behavior. The "Empty Place" of Soluch functions as the ultimate symbol of this lack, creating a vacuum that demands a distinct psychological response from every character.

The Determining Power of the Creative Self

A crucial finding is the stark difference between the trajectories of Mergan, Abbas, and Abrav, which demonstrates that trauma is not destiny. The "Creative Self" determines whether suffering leads to neurosis, as seen in Abbas, or resilience, as embodied by Mergan and Abrav. This distinction highlights the novel's humanistic core, proving that agency exists even in the margins of society.

The Psychological Realism of Birth Order

The analysis further confirms the relevance of birth order in shaping character dynamics. The conflict between the brothers is deeply rooted in the psychology of their positions in the family constellation. The novel accurately depicts the

resentment of the dethroned firstborn and the ambition of the middle child, adding a significant layer of psychological realism to the narrative.

Social Interest as a Survival Strategy

Ultimately, the novel suggests that survival is not merely physical but moral. Characters who maintain "Social Interest"—a connection to the collective—retain their humanity and sanity. In contrast, those who sever this tie, like Abbas, are consumed by their own complexes.

The Eternal Struggle for Significance

Missing Soluch is more than a sociological document of rural Iran; it is a profound psychological drama. It portrays the eternal human struggle to move from a position of "minus" to a position of "plus." Through the lens of Adler, it becomes evident that Dowlatabadi's characters are engaged in a fierce battle not just for bread, but for significance, dignity, and a place in the human community.

Bibliography

- Adler, A. (2006). *The Collected Clinical Works of Alfred Adler: The General System of Individual Psychology*. (H. T. Stein, Ed.). Bellingham, WA: Classical Adlerian Translation Project.
- Adler, A. (2011). *Understanding Human Nature*. (T. Javahersaz, Trans.). Tehran: Roshd. [In Persian]
- Adler, A. (2023). *Understanding Life*. (Z. Azadfar, Trans.). Tehran: Lega. [In Persian]
- Capuzzi, D., & Stauffer, M. D. (2016). *Counseling and Psychotherapy: Theories and Interventions* (6th ed.). Alexandria, VA: American Counseling Association.
- Corsini, R. J. (1977). *Current Personality Theories*. Itasca, IL: F.E. Peacock Publishers.
- Dowlatabadi, M. (2003). *Missing Soluch* (Jay-e Khali-ye Soluch). Tehran: Cheshmeh. [In Persian]
- Ferguson, E. D. (2019). *Adlerian Theory: An Introduction*. (S. Khodaverdian, Trans.). Tehran: Pendar Taban. [In Persian]
- Lundin, R. W. (2015). *Alfred Adler's Basic Concepts and Implications*. New York: Taylor & Francis.
- Mansour, M. (1990). *Inferiority Feeling*. Tehran: University of Tehran Press. [In Persian]
- Mosak, H. H., & Maniaci, M. P. (2013). *Primer of Adlerian Psychology*. New York, NY: Routledge.
- Payandeh, H. (2022). *Literary Theory and Criticism: An Interdisciplinary Textbook* (4th ed.). Tehran: Samt. [In Persian]
- Ross, A. (1994). *Personality Psychology: Theories and Processes*. (S. Jamalfar, Trans.). Tehran: Be'sat. [In Persian]

243 Abstract

Schultz, D. P., & Schultz, S. A. (2024). *Theories of Personality*. (Y. Seyed Mohammadi, Trans.). Tehran: Virayesh. [In Persian]

Articles and Essays

Arasteh, H., Chegini, A., & Ghojzadeh, A. (2024). Analysis of Lucien Goldmann's Sociological Approach and Alfred Adler's Personality Psychology in Simin Daneshvar's Novel Savushun. *Psychological Sciences*, 23(134), 485-502. [In Persian]

Hayat Davoudi, F., Hassanzadeh Nayeri, M. H., & Abshirini, A. (2023). Critique and Analysis of Eco-psychology in Mahmoud Dowlatabadi's Novel Missing Soluch with a Look at Freud's Personality Structure Theory. *Persian Language and Literature*, 76(247), 217-235. [In Persian]

Najafi, Z., & Nazari, P. (2022). Investigating the Characters of Vahshi Bafghi's Shirin and Farhad Based on Alfred Adler's Theory. *Lyrical Literature Research*, 20(38), 325-354. [In Persian]

Nasr Isfahani, M. R., & Sham'i, M. (2009). Sociological Critique of the Novel Missing Soluch by Mahmoud Dowlatabadi. *Journal of Applied Sociology*, 4, 151-168. [In Persian]

Nasr Isfahani, M. R., & Sham'i, M. (2017). Analysis of the Character Element in the Novel Missing Soluch. *Journal of Persian Language and Literature*, 5(9), 153-176. [In Persian]

Poloi, E., Ahmad Soltani, M., & Homayoun Sepehr, M. (2020). Characterization and Symbolism in Contemporary Persian Fiction with Emphasis on Missing Soluch. *Journal of Islamic Art Studies*, 17(39), 112-125. [In Persian]

Verdi Pasandi, Z. (2017). Character Analysis in the Novel Missing Soluch. *Journal of Nations Research*, 2(23), 127-140. [In Persian]

Youredkhani, M. (2012). Sociological Critique of Land Reforms in the Novel Missing Soluch. *Persian Language and Literature*, 9(4), 103-128. [In Persian]

Zaheri Abdevand, E. (2019). Character Analysis in Missing Soluch Based on Worden's Tasks of Mourning Theory. *Journal of Interdisciplinary Literature and Research*, 1(2), 141-176. [In Persian]

تحلیل روان‌شناختی شخصیت‌های رمان «جای خالی سلوچ» براساس نظریه روان‌شناسی فردی آلفرد آدلر

زهره شاه‌روخی*

محمد طاهری**

چکیده

رمان جای خالی سلوچ اثر محمود دولت‌آبادی با روایت زندگی خانواده‌ای روستایی، زمینه‌ای غنی برای تحلیل روان‌شناختی شخصیت‌ها فراهم می‌کند. در این پژوهش به روش توصیفی-تحلیلی و با بهره‌گیری از نظریه روان‌شناسی فردی آلفرد آدلر، به بررسی انگیزه‌ها و رفتارهای شخصیت‌های اصلی داستان پرداخته‌ایم. بر اساس این نظریه، انسان تحت تأثیر احساس حقارت ذاتی و تلاش برای رسیدن به برتری یا کمال، سبک زندگی منحصر به فردی را شکل می‌دهد. مفاهیمی چون عقده حقارت، برتری‌جویی، علاقه اجتماعی، خود خلاق، غایت‌انگاری تخیلی و ترتیب تولد به عنوان چارچوب تحلیلی این مطالعه به کار گرفته شده‌اند. یافته‌های این بررسی حاکی از آن است که مرگان، عباس و آبرو هرکدام مصادیقی بارز از کاربری نظریه آدلر هستند. مرگان با مسئولیت‌پذیری و فداکاری، تلاش می‌کند تا خانواده را در شرایط سخت حفظ کند که نشان‌دهنده علاقه اجتماعی بالا و سبک زندگی مبتنی بر همکاری است. در مقابل، عباس به عنوان فرزند اول، با احساس حقارت شدید ناشی از «خلع ید شدن»، به سمت سلطه‌جویی و عقده برتری سوق می‌یابد. آبرو، فرزند دوم، نیز با رقابت‌جویی و تلاش برای جبران کمبودها، مسیر متفاوتی را در پیش می‌گیرد. این پژوهش با ارائه شواهد متنی متعدد، نحوه تأثیرگذاری

* دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران،
zshahrokhi@ltr.basu.ac.ir

** دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران (نویسنده مسئول)،
mtaheri@basu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۳/۰۷، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۰۳

ترتیب تولد، تجارب کودکی و روابط خانوادگی در شکل‌گیری شخصیت را واکاوی می‌کند و نشان می‌دهد که چگونه این عوامل بر تصمیم‌گیری‌ها و سرنوشت افراد تأثیر می‌گذارند.

کلیدواژه‌ها: جای خالی سلوچ، آلفرد آدلر، تحلیل شخصیت، احساس حقارت، برتری‌جویی، سبک زندگی، علاقه اجتماعی، ترتیب تولد.

۱. مقدمه

ادبیات به مثابه آینه‌ای از تجربیات، آلام و آمال بشری، همواره بستری غنی برای کاوش‌های روان‌شناختی فراهم آورده است و در این میان رمان، به عنوان یکی از برجسته‌ترین ژانرهای ادبی، با تمرکز بر شخصیت‌پردازی و واکاوی انگیزه‌ها و تعارضات درونی انسان‌ها، امکان تحلیل‌های عمیق روان‌شناختی را بیش از پیش میسر ساخته است. ارتباط میان ادبیات و روان‌شناسی، به ویژه پس از ظهور مکاتب روان‌کاوی در اوایل قرن بیستم، فصل جدیدی را در مطالعات میان‌رشته‌ای گشود. زیگموند فروید با طرح نظریات خود درباره ناخودآگاه، عقده‌ها و سازوکارهای دفاعی، پیشگام نقد روان‌کاوانه ادبیات بود. او آشنایی عمیقی با شاهکارهای ادبی جهان داشت و در آثارش بارها به نمایشنامه‌های شکسپیر، رمان‌های داستایوفسکی، اشعار گوته و آثار سایر ادبای برجسته استناد می‌کرد (پاینده، ۱۴۰۱: ۷۰).

در میان شاگردان و همکاران فروید، آلفرد آدلر با ارائه نظریه «روان‌شناسی فردی»، مسیر متفاوتی را در پیش گرفت. آدلر برخلاف تأکید فروید بر غرایز جنسی و پرخاشگری، انسان را در درجه اول موجودی اجتماعی می‌دانست که توسط اهداف و غایات خود، و نه صرفاً گذشته‌اش، هدایت می‌شود. او معتقد بود که نمی‌توان انسان را مجزا از دیگران مورد مطالعه قرار داد و تجربیات دوران کودکی گرچه مهم هستند، اما انسان قربانی وقایع دوران کودکی خود نیست و می‌تواند سرنوشت خود را آن‌طور که می‌خواهد رقم بزند (شولتز و شولتز، ۱۴۰۳: ۱۸۸). اصول بنیادین نظریه آدلر بر مفاهیمی چون احساس حقارت، برتری‌جویی، سبک زندگی، علاقه اجتماعی، خود خلاق و تأثیر ترتیب تولد استوار است (شاملو، ۱۳۹۷: ۹۱).

رمان «جای خالی سلوچ» اثر محمود دولت‌آبادی یکی از قله‌های رفیع ادبیات معاصر ایران و نمونه درخشانی از رئالیسم اجتماعی است. این رمان، داستان تکان‌دهنده بقای یک خانواده روستایی در یکی از مناطق کویری ایران (احتمالاً خراسان) را پس از ناپدید شدن ناگهانی و بی‌خبر پدر، «سلوچ»، روایت می‌کند. مرگان، همسر سلوچ، در این برهوت فقر و

فقدان، یک‌تنه بار مسئولیت تأمین معاش و حفظ کیان خانواده و دو پسرش، عباس و آبرو، و دختر کوچکش، هاجر، را به دوش می‌کشد. شخصیت‌پردازی عمیق، چندلایه و بی‌نهایت واقع‌گرایانه دولت‌آبادی در این اثر، که با نثری استخوان‌دار و شاعرانه همراه شده، بستری استثنایی برای کاربرد نظریه روان‌شناسی فردی آدلر فراهم می‌آورد. در واقع این رمان بیش از آنکه داستان فقر اقتصادی باشد، روایتی است از فقر روانی، از تلاش برای یافتن معنا در پوچی، و از جدال برای جبران «جای خالی» یک مرجع قدرت و امنیت. این «جای خالی» است که به کانون تولید احساس حقارت در خانواده بدل می‌شود و هر یک از اعضا را به مسیری متفاوت برای پر کردن این خلأ سوق می‌دهد.

۱.۱ بیان مسئله

مسئله این پژوهش، واکاوی چگونگی تعامل میان زمان، مکان و انسان در بازنمایی تجربه‌های زیستی سوژه اصلی رمان رهش است. روایت «رهش» اثر رضا امیرخانی، با ساختار چندلایه و پیوندهای پرتنش میان زیست فردی و بستر شهری، امکان مناسبی برای بررسی این مسئله فراهم می‌کند. پرسش اصلی آن است که این وضعیت‌ها چگونه در پیوند میان زمان روایی، فضای متحول شهر و تجربه زیسته شخصیت‌ها شکل می‌گیرند و چه سازوکارهای معنایی این تعامل را هدایت می‌کند. تحلیل این مسئله نیازمند رویکردی است که بتواند لایه‌های عمیق‌تر تجربه، دلالت‌های آستانه‌ای و فرایندهای معنایی پنهان در روایت را آشکار سازد.

۲.۱ ضرورت و اهمیت پژوهش

حوزه نقد روان‌شناختی در ادبیات فارسی، به ویژه با اتکا بر نظریات فروید و یونگ، دارای پیشینه‌ای درخور توجه است. با این حال، کاربرد نظام‌مند و فراگیر نظریه روان‌شناسی فردی آلفرد آدلر در تحلیل شخصیت‌های برجسته رمان فارسی به گونه‌ای چشمگیر مورد غفلت واقع شده است. در مورد شاهکاری چون «جای خالی سلوچ»، اکثر تحلیل‌ها یا بر جنبه‌های جامعه‌شناختی اثر، نظیر پیامدهای اصلاحات ارضی و فروپاشی ساختارهای روستایی، متمرکز شده‌اند (مانند یوردخانی، ۱۳۹۱ و آراسته و همکاران، ۱۴۰۳) یا در صورت انتخاب رویکردی روان‌شناختی، از چارچوب‌های نظری دیگری بهره جسته‌اند (نصر اصفهانی و شمعی، ۱۳۹۶).

تحلیل‌های جامعه‌شناختی، هرچند در روشن ساختن بستر اجتماعی رویدادها بسیار ارزشمند هستند، اما اغلب در تبیین این موضوع که چرا شخصیت‌های گوناگون در شرایطی یکسان، واکنش‌های روانی و مسیرهای زندگی متفاوتی را برمی‌گزینند، با محدودیت مواجه‌اند. این تحلیل‌ها به خوبی نشان می‌دهند که فقر و اضمحلال ساختار روستا چه فشارهایی را بر خانواده تحمیل می‌کند، اما نمی‌توانند به این پرسش بنیادین پاسخ دهند که چرا این فشار از عباس یک هیولا و از آبرو یک کارگر سخت‌کوش می‌سازد. دقیقاً در همین نقطه است که خلأ یک تحلیل روان‌شناختی فردمحور آشکار می‌گردد.

پژوهش پیش رو بر آن است تا با تمرکز دقیق بر اصول بنیادین روان‌شناسی آدلر، به درکی نوین از انگیزه‌ها، تعارضات درونی و پویایی‌های روانی شخصیت‌های محوری رمان، یعنی مرگان، عباس و آبرو، نائل آید.

با این همه، لازم است به یک ملاحظه روش‌شناختی مهم اشاره شود. این پژوهش در پی آن نیست که شخصیت‌های داستانی را به موارد بالینی تقلیل دهد یا نظریه آدلر را به صورت قالبی مکانیکی بر متن تحمیل کند. مسلم است که نظریه آدلر، همچون هر چارچوب نظری دیگری، با انتقاداتی مواجه بوده است؛ از جمله اینکه گاه به ساده‌سازی پیچیدگی‌های ناهشیار متهم شده و مفاهیمی چون «ترتیب تولد» در صورت کاربرد جبرگرایانه، می‌تواند به کلیشه‌سازی منجر شود (Capuzzi & Stauffer, 2016:142). با اذعان به این محدودیت‌ها، این پژوهش از نظریه آدلر نه به عنوان یک حقیقت مطلق روان‌شناختی، بلکه به مثابه یک ابزار تفسیری بهره می‌جوید. نقطه قوت این نظریه برای تحلیل متون رئالیستی، دقیقاً در همین جنبه نهفته است: تمرکز بر انسان به عنوان موجودی اجتماعی، هدفمند و در تلاش برای غلبه بر موانع ملموس زندگی. این رویکرد، برای تحلیل شخصیت‌هایی که کنشگری آن‌ها در بستر واقعیت‌های خشن اجتماعی تعریف می‌شود، بسیار کارآمد است.

۳.۱ اهداف پژوهش

هدف اصلی این پژوهش، واکاوی انگیزه‌ها و تعارضات درونی شخصیت‌های محوری رمان «جای خالی سلوچ» (مرگان، عباس و آبرو) بر اساس مؤلفه‌های نظریه روان‌شناسی فردی آلفرد آدلر است. این مطالعه می‌کوشد با روش توصیفی-تحلیلی و کاربست مفاهیمی چون احساس حقارت، سازوکار جبران، سبک زندگی و تأثیر ترتیب تولد، تبیین کند که چگونه

فقدان ناگهانی پدر به مثابه یک کاتالیزور روانی، منجر به شکل‌گیری الگوهای رفتاری متفاوت در اعضای خانواده شده است. پژوهش حاضر در پی اثبات این امر است که شخصیت‌ها صرفاً قربانی جبر محیطی نیستند و «خودِ خلاق» آنان در مواجهه با خلأ ناشی از فقدان سلوچ، مسیرهای متمایزی از روان‌رنجوری سلطه‌جویانه یا تاب‌آوری و کمال‌جویی سازنده را برمی‌گزینند.

۴.۱ سؤالات پژوهش

۱. مفاهیم کلیدی روان‌شناسی فردی آدلر چگونه در شخصیت‌های مرگان، عباس و آبرو در رمان «جای خالی سلوچ» تجلی یافته‌اند؟
۲. ترتیب تولد چه تأثیری بر تکوین شخصیت و تعاملات عباس و آبرو با یکدیگر و با محیط پیرامونشان داشته است؟
۳. سبک زندگی هر یک از شخصیت‌های اصلی در مواجهه با مصائب و فقدان سلوچ چگونه شکل گرفته و چه پیامدهایی برای آنان به همراه داشته است؟
۴. میزان علاقه اجتماعی در هر یک از این شخصیت‌ها چگونه است و چه نقشی در سازگاری یا ناسازگاری آن‌ها با جامعه ایفا می‌کند؟

۵.۱ پیشینه پژوهش

رمان «جای خالی سلوچ» به سبب شخصیت‌پردازی غنی و چندوجهی خود، همواره موضوع تحقیقات متعددی در حوزه‌های گوناگون بوده است. بررسی کلی این پژوهش‌ها نشان می‌دهد که عمده‌ترین رویکردها به این اثر در سه حوزه اصلی قابل دسته‌بندی هستند: تحلیل‌های جامعه‌شناختی و تاریخی که به مسائلی چون اصلاحات ارضی، اعتماد اجتماعی و نقد پسااستعماری پرداخته‌اند؛ نقدهای ادبی با تمرکز بر ساختار و سبک که عناصری چون روایت‌شناسی، سبک‌شناسی و نمادگرایی را کاویده‌اند؛ و تحلیل‌های موضوعی و تطبیقی که رمان را از منظر مکاتبی چون فمینیسم بوم‌گرا و رئالیسم ایرانی یا در قیاس با آثار برجسته جهانی بررسی کرده‌اند.

با این حال، برای پژوهش حاضر، آن دسته از تحقیقاتی که به طور مشخص بر تحلیل شخصیت و نقد روان‌شناسانه متمرکز بوده‌اند، از اهمیت ویژه‌ای برخوردارند. در این زمینه، برخی مقالات به صورت مستقیم به واکاوی عنصر شخصیت و شیوه‌های پرداخت آن در

رمان پرداخته‌اند. از آن جمله می‌توان به پژوهش وردی پسندی (۱۳۹۶) با عنوان «بررسی شخصیت در رمان جای خالی سلوچ» و مقاله نصر اصفهانی و شمعی (۱۳۹۶) با عنوان «تحلیل عنصر شخصیت در رمان جای خالی سلوچ» اشاره کرد که به جوانب مختلف شخصیت‌های اصلی و فرعی و ارتباط آن‌ها با دیگر عناصر داستان پرداخته‌اند. نویسندگان مقاله اخیر سوای تحلیل شخصیت در پژوهش دیگری (۱۳۸۸) به نقد جامعه‌شناسانه این رمان نیز اقدام کرده‌اند. همچنین، پلویی و همکاران (۱۳۹۹) نیز در کنار ابعاد نمادین، به مسئله شخصیت‌پردازی در رمان توجه داشته‌اند.

دسته‌ای دیگر از مطالعات، شخصیت‌های رمان را از منظری روان‌شناختی، اما با استفاده از نظریاتی غیر از نظریه آدلر، تحلیل کرده‌اند. نمونه برجسته این رویکرد، پژوهش ظاهری عبدوند (۱۳۹۸) است که شخصیت‌های داستان، به‌ویژه مرگان، را بر اساس نظریه «تکالیف سوگ وردن» و واکنش‌های روان‌شناختی آن‌ها به فقدان و ماتم بررسی می‌کند. همچنین، مقاله حیات داوودی و همکاران (۱۴۰۲) با عنوان «نقد و تحلیل اکوسایکولوژی در رمان جای خالی سلوچ با نگاهی به نظریه ساختار شخصیت فروید»، نمونه دیگری است که با به‌کارگیری مفاهیم فرویدی (نهاد، خود و فراخود)، به تحلیل روان و کنش‌های شخصیت‌ها در ارتباط با محیط زیست می‌پردازد. در همین راستا، پژوهش مزیدی و همکاران (۱۴۰۳) نیز با تمرکز بر «تحلیل عواطف شخصیت‌ها»، به بررسی کیفی عواطف منفی و مثبت در رمان پرداخته است.

علاوه بر این، غنای شخصیت‌پردازی دولت‌آبادی زمینه‌ساز مطالعات تطبیقی متعددی نیز شده است. برای مثال، صادقی و گندمی (۱۳۹۷) به «بررسی تطبیقی شخصیت‌پردازی زن» در این رمان و رمان «بدایه و نهایی» اثر نجیب محفوظ پرداخته‌اند و ابراهیمی (۱۳۸۹) نیز شخصیت‌پردازی و درونمایه آن را با رمان «خوشه‌های خشم» مقایسه کرده است. از طرف دیگر در برخی پژوهش‌ها مانند (نجفی و نظری، ۱۴۰۱) نظریات آدلر دستمایه نقد روانشناختی آثار ادبی کلاسیک فارسی قرار گرفته است.

۱.۵.۱ مروری کلی بر پیشینه پژوهش

پیشینه تحقیق فوق حاکی از آن است که هرچند شخصیت‌های «جای خالی سلوچ» از زوایای ادبی، جامعه‌شناختی و روان‌شناختی تحلیل شده‌اند، اما تحلیل روان‌شناختی

شخصیت‌های این رمان بر اساس نظریات آلفرد آدلر تاکنون به صورت مستقل و جامع مدنظر قرار نگرفته است و پژوهش حاضر در صدد پر کردن این خلأ نظری است.

۲. مبانی نظری پژوهش

روان‌شناسی فردی آدلر با نگرشی کل‌نگر، اجتماعی و غایت‌شناختی، با فاصله گرفتن از جبرگرایی گذشته‌محور، رفتار انسان را تلاشی هدفمند برای تحقق اهداف آینده می‌داند (Corsini, 1977: 52).

در ادامه با الهام از همین دیدگاه، مفاهیم کلیدی این نظریه را به مثابه ابزاری تحلیلی برای کاوش در انگیزه‌های پیچیده شخصیت‌های ادبی به کار می‌گیریم.

۱.۲ احساس حقارت و برتری‌جویی

از منظر روان‌شناختی، آدلر اعتقاد داشت که احساس حقارت، تجربه‌ای همگانی و طبیعی برای بشر است که از بدو تولد به دلیل ضعف و وابستگی کودک به دیگران آغاز می‌شود. این احساس، که می‌تواند از نقص‌های واقعی یا خیالی جسمی، روانی یا اجتماعی نشأت بگیرد (آدلر، ۱۳۷۹: ۵۳-۵۵)، به خودی خود پدیده‌ای منفی نیست. آدلر تأکید می‌کند که «همه افراد آدمی دارای احساس حقارت هستند و همین احساس حقارت باعث می‌شود که مردم در جهت از بین بردن آن و یا در جهت بهتر و برتر شدن، تلاش زیادی از خود نشان دهند» (راس، ۱۳۷۳: ۱۲۷). اگر این احساس به درستی مدیریت نشود و فرد در غلبه بر آن ناتوان بماند، به «عقده حقارت» می‌انجامد که با احساس بی‌ارزشی و گریز از چالش‌ها مشخص می‌شود. در مقابل، جبران افراطی این حس می‌تواند به «عقده برتری» بدل گردد که نقابی متظاهرانه بر بی‌کفایتی درونی است (شولتز و شولتز، ۱۴۰۳: ۱۹۴-۱۹۵).

در قلمرو نقد ادبی، این مفهوم همچون یک نیروی پشیران در روایت، «قوس تحول شخصیت» را شکل می‌دهد. این دیدگاه، منتقد را قادر می‌سازد تا از لایه‌های ظاهری رفتار عبور کرده و به انگیزه‌های روان‌شناختی عمیق شخصیت نفوذ کند. بدین ترتیب، هر کنش شخصیت، خواه پرخاشگری و خواه ایثار، به مثابه راهکاری برای جبران احساس حقارت درونی او قابل تفسیر است. چنین رویکردی به خصوص برای تحلیل شخصیت‌های واقع‌گرای در جدال با موانع اجتماعی و اقتصادی بسیار راهگشاست، زیرا به روشنی نشان

می‌دهد که چگونه فرد در تلاش برای گذار از جایگاه فرودست کنونی به جایگاه برتر آرمانی خود است.

۲.۲ سبک زندگی

آدلر الگوی منحصر به فرد از ویژگی‌ها، رفتارها و عادت‌های هر فرد برای رسیدن به اهدافش را «سبک زندگی» می‌نامد (شاملو، ۱۳۸۷: ۹۲). این الگو که در چهار یا پنج سالگی شکل می‌گیرد، شیوه مواجهه فرد با سه وظیفه اصلی زندگی (کار، عشق، اجتماع) را تعیین می‌کند. آدلر چهار نوع سبک زندگی اصلی را بر اساس میزان علاقه اجتماعی و سطح فعالیت توصیف کرد: سلطه‌جو (پرخاشگر)، گیرنده (وابسته)، اجتناب‌کننده (منزوی) و نوع مفید اجتماعی (همکار و متعهد) که سالم‌ترین سبک زندگی محسوب می‌شود (Mosak, 2013: 46-62).

در حوزه تحلیل ادبی و روایت‌شناسی، مفهوم «سبک زندگی» به عنوان ابزاری برای تحلیل الگوهای رفتاری شخصیت‌ها به کار می‌رود. این چارچوب نظری به منتقد امکان می‌دهد تا با شناسایی الگوهای تکرارشونده در کنش‌ها و تصمیمات یک شخصیت، سبک زندگی غالب او را تشخیص دهد. از این طریق، می‌توان منطق و انسجام درونی رفتارهای شخصیت را، حتی اگر در ظاهر متناقض به نظر برسند، کشف و تبیین کرد. این رویکرد به ویژه برای درک ثبات شخصیتی و پیش‌بینی‌پذیری نسبی کنش‌های شخصیت در طول روایت بسیار مفید است.

۳.۲ علاقه اجتماعی

علاقه اجتماعی که سنگ بنای سلامت روان در نظریه آدلر است، به احساس همدلی، همکاری و همبستگی با بشریت اشاره دارد (Adler, 2006: 55-57). آدلر انسان را موجودی اساساً اجتماعی می‌داندست و معتقد بود که «حس همکاری، علاقه به سعادت افراد بشر و جستجوی کمال در خود و جامعه از جنبه‌های اساسی طبیعت بشری است» (راس، ۱۳۷۳: ۱۲۶). ضعف این علاقه، ریشه تمام شکست‌های زندگی و رفتارهای خودمحرانه و ناسازگارانه تلقی می‌شود.

در یک اثر ادبی، میزان علاقه اجتماعی یک شخصیت می‌تواند به عنوان یک شاخص اخلاقی عمل کند. این مفهوم به منتقد کمک می‌کند تا جایگاه شخصیت را در شبکه روابط

انسانی داستان و در نسبت با هنجارهای جامعه مشخص سازد. شخصیت‌هایی که دارای علاقه اجتماعی بالایی هستند، معمولاً به عنوان قهرمانان یا شخصیت‌های مثبت به تصویر کشیده می‌شوند، در حالی که فقدان این حس، شخصیت را به سمت انزوا، خودخواهی و حتی شرارت سوق می‌دهد. بنابراین، این مفهوم ابزاری برای ارزیابی بعد اخلاقی و اجتماعی شخصیت و مسیر تحول او فراهم می‌آورد.

۴.۲ خودِ خلاق

در تقابل با جبرگرایی، آدلر مفهوم «خودِ خلاق» را مطرح کرد؛ این نیرو، تجربیات فرد را تفسیر کرده و به آنها معنا می‌بخشد. «خودِ خلاق» با بهره‌گیری از مصالح وراثت و محیط، سبک زندگی فرد را برای رسیدن به اهداف غایی‌اش خلق می‌کند (Lundin, 2015: 58-59). این مفهوم بیانگر آزادی و مسئولیت فرد در قبال زندگی خویش است.

این مفهوم مستقیماً با ایده «عاملیت شخصیت» (character agency) در نقد ادبی پیوند می‌خورد. خودِ خلاق به منتقد این امکان را می‌دهد که تحلیل کند یک شخصیت تا چه اندازه محصول شرایط است و تا چه اندازه، از طریق انتخاب‌ها و تفسیرهایش، خالق سرنوشت خویش است. این ابزار به ویژه در تحلیل رمان‌هایی که شخصیت‌ها در شرایط دشوار دست به انتخاب‌های سرنوشت‌ساز می‌زنند، بسیار کارآمد است و از تقلیل تحلیل به جبرگرایی اجتماعی یا روانی جلوگیری می‌کند.

۵.۲ ترتیب تولد

آدلر بر تأثیر جایگاه فرزند در خانواده بر رشد شخصیت او تأکید داشت (Adler, 2006: 66-67). اگرچه همانگونه که قبلاً اشاره کردیم، این مفهوم در روان‌شناسی مدرن به دلیل خطر ساده‌سازی مورد نقد قرار گرفته است، اما در نقد ادبی می‌تواند به عنوان یک ابزار اکتشافی بسیار مفید برای تحلیل پویایی‌های روابط خواهر و برادری و الگوهای رفتاری‌ای به کار رود که نویسنده به صورت شهودی در متن خود بازتاب داده است؛ لذا ما در این پژوهش از این مفهوم نه به عنوان یک قانون قطعی، بلکه به عنوان منظری تفسیری برای فهم تعارضات میان شخصیت‌ها و تجارب متفاوتی که جایگاه خانوادگی برایشان رقم زده است، بهره می‌گیریم.

۳. بحث و بررسی

در این بخش، به تحلیل شخصیت‌های اصلی داستان یعنی مرگان، عباس و آبرو و دو شخصیت فرعی سلوچ و هاجر بر اساس مفاهیم کلیدی روان‌شناسی فردی آدلر پرداخته می‌شود.

۱.۳ تحلیل شخصیت مرگان

مرگان، شخصیت مرکزی و در واقع، ستون فقرات عاطفی و کنشی رمان است. او زنی است که در سینه‌دم یک روز، با جای خالی همسرش، سلوچ، روبرو می‌شود و از آن پس، بار سنگین و طاقت‌فرسای مسئولیت خانواده را در دل یکی از خشن‌ترین و بی‌رحم‌ترین محیط‌های قابل تصور به دوش می‌کشد. تحلیل شخصیت او از منظر روان‌شناسی فردی آدلر، تصویری پیچیده و عمیق از جدال میان حقارتی عظیم و برتری‌جویی‌ای سازنده را آشکار می‌سازد. مرگان صرفاً قربانی شرایط نیست؛ او عاملی فعال است که با بهره‌گیری از منابع درونی خود، به تفسیر و بازسازی واقعیت تلخ پیرامونش می‌پردازد.

۱.۱.۳ احساس حقارت، برتری‌جویی و سبک زندگی

ریشه‌های احساس حقارت در مرگان عمیق و چندلایه است. نخست، او به عنوان یک زن در جامعه‌ای به شدت مردسالار و روستایی، از پیش در موقعیتی فرو دست قرار دارد. هویت او تا پیش از این، در سایه همسرش، سلوچ، تعریف می‌شد. دوم، فقر مفرط و جانکاه، احساس ناتوانی و ضعف اقتصادی را در او نهادینه کرده است. سوم و مهم‌تر از همه، فقدان ناگهانی سلوچ، این احساسات را به اوج می‌رساند و او را با حقارت ناشی از تنهایی، بی‌کسی و آسیب‌پذیری مضاعف روبرو می‌کند. دولت‌آبادی به زیبایی این احساس استیصال و کوچکی در برابر دنیا را به تصویر می‌کشد، آنجا که مرگان پس از فروش ریسمان‌ها، خود را «تکه گوشتی بی‌بها» می‌یابد که «هیچکس را نداشت» (دولت‌آبادی، ۱۳۸۲: ۶۷). این احساس حقارت در مواجهه با دیگران نیز تشدید می‌شود؛ زمانی که برای کار التماس می‌کند و با بی‌اعتنایی روبرو می‌شود، این باور به بی‌ارزشی در او تقویت می‌گردد. نویسنده این لحظه را چنین توصیف می‌کند: «مرگان کم آورد. کم آورد و دندان بر جگر فشرد. دلش می‌خواست بگوید نه. اما زبانش نچرخید. حس کرد که در برابر زن‌ها خوار شده است»

(همان، ۳۳). این حس «خوار شدن» دقیقاً همان باور به ناکافی بودن است که آدلر آن را سنگ بنای حقارت می‌داند.

با این حال، «خود خلاق» مرگان، این انرژی منفی و عظیم را به ورطه ناامیدی و تسلیم نمی‌کشد و آن را به نیروی محرکه‌ای برای یک برتری‌جویی سازنده تبدیل می‌کند. برتری‌جویی مرگان، در جهت سلطه بر دیگران یا کسب قدرت فردی نیست، بلکه در راستای بقا، حفظ فرزندان و مدیریت بحران است. تلاش شبانه‌روزی او برای تأمین معاش، صرفاً یک واکنش برای زنده ماندن نیست، بلکه تلاشی روان‌شناختی برای غلبه بر احساس بی‌ارزشی و بازگرداندن حس کنترل و کفایت به زندگی‌اش است. هدف غایی او، رسیدن به کمال در نقش مادری و سرپرستی خانواده است؛ هدفی که عمیقاً با علاقه اجتماعی عجین شده است. او برای تأمین نان شب فرزندان به هر کاری تن می‌دهد، از کارگری طاقت‌فرسا در مزارع دیگران تا جمع‌آوری هیزم از بیابان‌های خطرناک و حتی فروش درون‌ک ااث ناچیز خانه. این تلاش‌های مذبحانه و در عین حال قهرمانانه، نشان‌دهنده مبارزه بی‌امان او برای غلبه بر احساس ضعف و ناتوانی است. جمله کلیدی رمان که به خوبی این پویایی را نشان می‌دهد، این است: «هر چه بود، مرگان کوشید تا کم نیابد. کم آوردن در چشم بچه‌ها، در چشم خودش، حتی در چشم سلوچ رفته» (همان، ۵۵). این جمله، تلاشی آگاهانه برای «جبران» و حفظ عزت نفس در برابر سه مرجع قضاوت (فرزندان، خود، و دیگری غایب) را به نمایش می‌گذارد. این تلاش برای «کم نیابردن» دقیقاً همان چیزی است که آدلر آن را حرکت از یک موقعیت منفی محسوس به یک موقعیت مثبت متصور می‌نامد.

سبک زندگی مرگان را می‌توان عمدتاً از نوع «مفید اجتماعی» دانست. او از دو شاخص اصلی این سبک زندگی برخوردار است: سطح فعالیت بسیار بالا و علاقه اجتماعی قوی. او دائماً در حال تلاش و تکاپو است و خود را وقف فرزندان می‌کند. این سبک زندگی فعال در تمام کنش‌های او، حتی در جزئی‌ترین حرکاتش، نمایان است. وقتی هاجر بیمار می‌شود، مرگان با وجود خستگی مفرط، «بی‌آنکه دمی بیاساید، به راه افتاد. تمام شب را راه پیمود» (همان، ۳۱) تا فرزندش را به طبیب برساند. این پویایی و عدم تسلیم، جوهره اصلی سبک زندگی اوست. البته، در لحظات بحرانی، گاهی نشانه‌هایی از درماندگی و تمایل به سبک زندگی «اجتناب‌کننده» در او دیده می‌شود، مانند زمانی که به فکر رها کردن همه چیز

و رفتن می‌افتد. اما علاقه اجتماعی قدرتمند و ریشه‌دار او که در عشق مادری‌اش متبلور است، همواره مانع از تسلیم نهایی او می‌گردد.

۲.۱.۳ علاقه اجتماعی و خودِ خلاق

علاقه اجتماعی مرگان بسیار بالاست. او نه تنها برای فرزندان خود فداکاری می‌کند، بلکه حتی در اوج تنگدستی، نسبت به همسایگان نیز حس همدلی دارد. زمانی که همسایه‌اش، کربلایی دوشنبه، بیمار می‌شود، مرگان با وجود فقر شدید، برای او آتش می‌پزد و می‌گوید: «همسایه است. شاید دلش بخواهد» (همان، ۴۲). این رفتار، نمونه‌ای از علاقه اجتماعی و ترجیح دادن نیاز دیگری بر نیاز خود است. با این حال، دولت‌آبادی با ظرافتی روان‌شناختی نشان می‌دهد که چگونه سختی‌های زندگی می‌تواند توانایی ابراز کلامی محبت را بخشکند: «مرگان نمی‌توانست فرزند خود را ببوسد. چیزی مانع بود... دیواری میان عزیزان» (همان، ۲۹۴). این ناتوانی در ابراز محبت، شاید ناشی از فرهنگ خشک حاکم باشد، اما در عمل، علاقه اجتماعی او در تلاش‌های بی‌وقفه‌اش متجلی است. همین «دیوار»، نمادی از آسیب روانی است که مانع از جریان یافتن سالم عواطف می‌شود، حتی زمانی که خود عاطفه وجود دارد.

مرگان در مواجهه با مصیبت، صرفاً یک قربانی منفعل شرایط نیست. «خود خلاق» او به طور مداوم در حال فعالیت است تا راه‌هایی برای مقابله با مشکلات بیابد. او تصمیم می‌گیرد، انتخاب می‌کند و مسئولیت انتخاب‌هایش را، هرچند تلخ، می‌پذیرد. تصمیم او برای فرستادن آبراو به کوره‌پزخانه، هرچند دردناک، یک انتخاب فعالانه برای نجات کل خانواده از گرسنگی است. او با خود کلنجار می‌رود و می‌گوید: «باید کاری بکنم. دست روی دست نمی‌شود گذاشت» (همان، ۱۱۴). این گفتگوی درونی، نشان‌دهنده عاملیت و قدرت تصمیم‌گیری اوست. این توانایی در تفسیر موقعیت بحرانی و یافتن راه‌حل‌های عملی، هرچند محدود، نشان‌دهنده پویایی و قدرت «خود خلاق» اوست. او از مصالح موجود (توانایی کارگری، وجود فرزندان، تکه زمینی کوچک) برای ساختن سرپناهی در برابر طوفان استفاده می‌کند، هرچند این سرپناه لرزان و ناپایدار باشد.

۲.۳ تحلیل شخصیت عباس (فرزند اول)

عباس، پسر بزرگ سلوچ و مرگان، نمونه‌ی عالی و تکان‌دهنده‌ای از تأثیرات مخرب «خلع ید شدن» و احساس حقارت شدید است که به شیوه‌های ناسازگارانه و ضداجتماعی جبران می‌شود. او یک مطالعه‌ی موردی کامل برای تحلیل آسیب‌شناسی روانی از دیدگاه آدلر است. شخصیت او نمایانگر مسیری است که در آن، احساس حقارت به جای آنکه به نیرویی برای رشد سازنده بدل شود، به عقده‌ای عمیق تبدیل شده و فرد را به سمت یک سبک زندگی سلطه‌جو و مخرب سوق می‌دهد.

۱.۲.۳ ترتیب تولد و احساس حقارت

عباس به عنوان فرزند اول، نمونه‌ی کلاسیک شخصیتی است که تجربه‌ی تلخ «خلع ید شدن» (Dethronement) را از سر گذرانده است. او به عنوان اولین فرزند پسر، احتمالاً در دوران کودکی و پیش از تولد آبرو، از جایگاه بی‌رقیب و توجه بیشتری برخوردار بوده است. با تولد آبرو، او اولین ضربه را در از دست دادن این جایگاه تجربه می‌کند. اما فاجعه‌ی اصلی با رفتن ناگهانی سلوچ رخ می‌دهد. این رویداد، او را دچار یک «خلع ید شدن» مضاعف و ویرانگر می‌کند. او نه تنها پدر و منبع اصلی قدرت را از دست می‌دهد، بلکه به طور ناگهانی در موقعیتی قرار می‌گیرد که از او انتظار می‌رود نقش «مرد خانه» را ایفا کند، در حالی که هیچ‌گونه توانایی و پختگی لازم برای این نقش را ندارد.

این شکاف عظیم میان «انتظار نقش» و «توانایی واقعی»، احساس حقارت او را به شدت تشدید کرده و به یک عقده‌ی حقارت تمام‌عیار بدل می‌کند. او در عمق وجود، خود را در برابر مادرش «خردینه و ناچیز» می‌پندارد (دولت‌آبادی، ۱۳۸۲: ۷۳)، و تمام رفتارهای بیرونی او تلاشی مذبوحانه برای پنهان کردن و جبران افراطی این احساس است. دولت‌آبادی این تعارض درونی را به شکلی استادانه به تصویر می‌کشد. عباس، با وجود ضعف درونی، تلاش می‌کند با چنگ زدن به جایگاه صوری خود، این خلأ را پر کند. او بارها با فریاد اعلام می‌کند: «من پسر بزرگ سلوچم، ارشد اولاد!» (همان، ۲۲۵). این تکرار، بیش از آنکه بیان یک واقعیت باشد، تلاشی برای باوراندن این جایگاه به خود و دیگران است؛ جایگاهی که مسئولیت‌هایش را بر دوش نمی‌کشد اما به شدت خواهان امتیازات آن است. او حتی در برابر مادرش که او را به کار فرامی‌خواند، با تکیه بر همین جایگاه می‌گوید: «من دیگر بزرگ شده‌ام. دیگر نمی‌توانم پی هر کاری بروم. باید کاری در شأن خودم پیدا کنم.» (همان، ۴۵).

این پافشاری بر «شان»، نشان می‌دهد که او چگونه به جای کسب کفایت واقعی، به نمادهای بیرونی قدرت پناه می‌برد تا احساس حقارت درونی‌اش را پنهان سازد.

۲.۲.۳ برتری جویی و عقده برتری

تلاش عباس برای برتری، اغلب به شیوه‌های منفی و مخرب صورت می‌گیرد. او می‌خواهد بر برادر و خواهر کوچک‌تر خود مسلط باشد و قدرت‌نمایی کند. اینکه او باید «چای اول را هورت بکشد» یا «لقمه اول را بردارد» (همان: ۱۰۳)، صرفاً یک عادت غذایی نیست. این رفتارها نمادی از تلاش او برای بازپس‌گیری جایگاه از دست رفته و اثبات قدرت به شیوه‌ای نمادین و کودکانه است. او با پرخاشگری، قماربازی و حتی دزدی سعی در اثبات خود و کسب نوعی برتری کاذب دارد. این رفتارها نشانه‌ای از عقده برتری است که در واقع سرپوشی بر احساس عمیق بی‌کفایتی اوست. به عقیده آدلر، «ما عادت داریم که در کودک ارشد با بازخوردی مواجه شویم که مبین ترس او از خلع ید... است. چنین کودکی... قدرت را به عنوان گران‌بهاترین چیز زندگی می‌داند» (منصور، ۱۳۶۹: ۱۶۴).

۲.۲.۳ سبک زندگی سلطه‌جو و علاقه اجتماعی ضعیف

سبک زندگی عباس، نمونه کاملی از نوع «سلطه‌جو» است. او علاقه اجتماعی بسیار کمی دارد و تماماً به فکر منافع آنی و لذت‌های شخصی خود است. او از مسئولیت‌های واقعی شانه خالی می‌کند و سعی دارد با زور، ارعاب و خشونت، دیگران را تحت کنترل خود درآورد. فروش پنهانی زمین مشترک خانواده، نمونه بارز این سبک زندگی خودمحو‌رانه است. ضعف شدید علاقه اجتماعی در عباس، در بی‌توجهی کامل او به نیازهای دیگران متجلی است. او حتی بیماری و مرگ خواهرش هاجر را فرصتی برای سرزنش مادر و خالی کردن خشم خود می‌بیند: «عباس، خواهر را که روی دست مادر دید، به او توپید: چرا این بچه را پیش از این به شهر نیاوردی؟» (همان، ۱۱۴). او هیچ‌گونه همدلی با رنج مادرش ندارد و تنها به دنبال یافتن مقصری برای ناکامی‌های خود است.

اوج این بی‌عاطفگی در صحنه درگیری او با مادرش به نمایش گذاشته می‌شود: «عباس بند دست مادرش را گرفت... آن مس‌ها مال من هم هست... این بود که عباس کینه مادر را به دل گرفت... آرزوی روزی که بتواند بر مادر سر باشد» (همان، ۷۳). در این صحنه، احساس حقارت («خردینه و ناچیز بودن») مستقیماً به کینه و میل به سلطه («بر مادر سر

بودن» تبدیل می‌شود. آدلر معتقد بود که «افراد روان‌رنجور، منحرف و تبهکار اغلب از بین فرزندان اول هستند» (شولتز و شولتز، ۱۴۰۳: ۲۰۶)، و رفتارهای عباس (قمار، دزدی، خشونت) این دیدگاه را کاملاً تأیید می‌کند. حسادت عمیق او نسبت به آبرو نیز ریشه در همین ضعف علاقه اجتماعی و احساس حقارت دارد: «عباس در باطن خود احساس خوبی به آبرو نداشت. احساس همراهی واپس‌مانده؛ مثل چیزی که آبرو او را جا گذاشته و رفته باشد!» (همان، ۲۷۵). این حس «جا ماندن»، جوهر احساس حقارت او در رقابت با برادرش است. او موفقیت آبرو را نه مایه افتخار خانواده، که تهدیدی برای جایگاه متزلزل خود می‌بیند.

۳.۳ تحلیل شخصیت آبرو (فرزند دوم)

آبرو، پسر دوم خانواده، شخصیتی کاملاً متفاوت از عباس دارد و بسیاری از ویژگی‌های کلاسیک فرزند دوم در نظریه آدلر را به شکلی پویا و ملموس به نمایش می‌گذارد. او نقطه مقابل روان‌شناختی برادر بزرگترش است و مسیر رشد او، نمونه‌ای از یک برتری‌جویی سازنده در پاسخ به احساس حقارت است. در حالی که عباس در گذشته و جایگاه از دست رفته‌اش محبوس مانده، آبرو شخصیتی آینده‌نگر و پویاست که می‌کوشد سرنوشت خود را از طریق کار و تلاش رقم بزند.

۱.۳.۳ ترتیب تولد و احساس حقارت

آبرو به عنوان فرزند دوم، همواره سایه برادر بزرگتر، عباس، را بالای سر خود داشته است. احساس حقارت اولیه او از همین موقعیت ناشی می‌شود؛ او هرگز توجه بی‌رقیبی را که عباس زمانی تجربه کرده بود، نداشته و همواره در حال رقابت با یک «پیش‌تاز» بوده است. این رقابت دائمی، محرک اصلی شخصیت اوست. برخلاف عباس که با از دست دادن جایگاهش دچار بحران هویت می‌شود، آبرو از ابتدا یاد می‌گیرد که برای به دست آوردن جایگاه باید بجنگد.

این موقعیت، او را به رقابت و تلاش برای پیشی گرفتن از عباس وامی‌دارد. احساس حقارت او، برخلاف عباس، به نیروی محرکه‌ای برای رشد و پیشرفت سازنده تبدیل می‌شود. او می‌کوشد تا توانایی‌های خود را اثبات کند و از این طریق، جایگاهی برای خود در خانواده و جامعه بیابد. «آنها (فرزندان دوم) بدون اینکه در مرکز توجه باشند، بی‌وقفه

تلاش می‌کنند و همواره در پی سبقت از دیگران هستند» (آدلر، ۱۴۰۲: ۱۰۰). این تلاش در رابطه او با عباس کاملاً مشهود است. زمانی که هر دو در کنار هم کار می‌کنند، آبرو نه تنها از کار شانه خالی نمی‌کند، بلکه آن را به میدانی برای رقابت تبدیل می‌کند. دولت‌آبادی می‌نویسد: «آبرو... کمر راست نمی‌کرد، مبادا از برادر واپی بماند. نکند در پایان کار، پشته‌اش کمتر، کوچکتر بنماید» (دولت‌آبادی، ۱۳۸۲: ۳۶). این جمله، جوهر روان‌شناسی فرزند دوم را به تصویر می‌کشد: ترس از "کمتر بودن" و تلاش بی‌وقفه برای "بیشتر شدن" نسبت به رقیب اصلی. این رقابت، او را به سمت سخت‌کوشی و مسئولیت‌پذیری سوق می‌دهد، زیرا او درمی‌یابد که تنها از این طریق می‌تواند برتری خود را به اثبات برساند.

۲.۳.۲ برتری‌جویی و سبک زندگی

برتری‌جویی آبرو، در تقابل کامل با برادرش، عمدتاً در جهت مثبت و سازنده است. او سخت‌کوش، مسئولیت‌پذیر، واقع‌بین و آینده‌نگرتر از عباس است. او به دنبال کسب مهارت و استقلال مالی از طریق کار و تلاش واقعی است، نه از طریق سلطه‌جویی، قمار یا راه‌های میان‌بر. سبک زندگی آبرو، هرچند در ابتدا تحت تأثیر رقابت فردی با عباس است، اما به تدریج به سمت نوع «مفید اجتماعی» گرایش پیدا می‌کند. او با کار در کوره‌پزخانه و سپس تلاش برای یادگیری رانندگی تراکتور، به دنبال بهبود موقعیت خود و کمک به خانواده است. این همان «جاه‌طلبی» فرزند دوم است که آدلر آن را مثبت ارزیابی می‌کند.

گفتگوی او با عباس بر سر پول قمار، این تفاوت در سبک زندگی را آشکار می‌کند: «آبرو گفت: من این پولم را به داو قمار نمی‌ریزم. می‌خواهم برای خودم رخت و لباس بخرم...» (همان: ۲۳۰). این جمله نشان‌دهنده تفکر منطقی، برنامه‌ریزی برای آینده و ترجیح نیازهای واقعی بر لذت‌های آنی است که از ویژگی‌های یک سبک زندگی سازگار است. در حالی که عباس پول را برای قمار و کسب قدرت کاذب می‌خواهد، آبرو آن را برای رفع یک نیاز اساسی و برداشتن گامی به سوی استقلال می‌خواهد. این نشان می‌دهد که «خود خلاق» آبرو، پول را نه ابزار سلطه، بلکه وسیله‌ای برای رشد و بهبود می‌بیند.

۳.۳.۳ علاقه اجتماعی

علاقه اجتماعی آبرو به وضوح از عباس بیشتر است. او نسبت به مادر و خواهرش احساس مسئولیت بیشتری نشان می‌دهد و تلاش می‌کند به آنها کمک کند. او درکی ذاتی از عدالت

دارد و از بی‌عدالتی و زورگویی عباس رنج می‌برد. به گفته فرگوسن (۱۳۹۸: ۴۹)، بسیاری از فرزندان وسط، دیدگاهی مبنی بر ناعادلانه بودن جهان دارند و سعی می‌کنند جایگاهی برای خود بیابند. زمانی که عباس می‌خواهد زمین را بفروشد، این آبرو است که در برابر او می‌ایستد و از حق مادر و خانواده دفاع می‌کند. او با شجاعت می‌گوید: «زمین را نمی‌توانی بفروشی. آن زمین مال ما هم هست» (دولت‌آبادی، ۱۳۸۲: ۱۶۸). این کنش، نمونه بارز علاقه اجتماعی و دفاع از منافع جمعی در برابر خودخواهی فردی است.

تصمیم او برای کار کردن و کمک به معاش خانواده، نشانه بارزی از رشد تدریجی علاقه اجتماعی در اوست. او برخلاف عباس، ارزش کار و تلاش را درک می‌کند و به دنبال ساختن آینده‌ای بهتر است، حتی اگر به معنای ترک محیط فعلی باشد. جمله «آدم کار بهتری که گیر می‌آورد، دنبال آن می‌رود دیگر» (همان، ۲۲۶)، نشان‌دهنده خوش‌بینی و پویایی فرزند دوم است که به آینده چشم دوخته، نه گذشته. در نهایت، آبرو با وجود تمام سختی‌ها، مسیری رو به رشد را طی می‌کند. او نماد امیدی است که حتی در دل تاریک‌ترین شرایط نیز می‌تواند جوانه بزند، به شرطی که احساس حقارت به جای تبدیل شدن به عقده، به سوختی برای حرکت به سوی کمال و همکاری بدل شود.

۴.۳ تحلیل شخصیت هاجر (قربانی بی‌صدای بحران)

هاجر، کوچک‌ترین فرزند و تنها دختر خانواده، نمونه تراژیک از قربانی شرایط است. از دیدگاه آدلری، فرزند آخر بودن می‌تواند هم مزایایی (توجه بیشتر و انگیزه سبقت از بزرگترها) و هم معایبی (احساس ضعف و وابستگی) داشته باشد. اما در مورد هاجر، فقر شدید و بحران خانوادگی، تمام مزایای بالقوه این جایگاه را از بین برده است. او نه تنها توجه ویژه‌ای دریافت نمی‌کند، بلکه به عنوان ضعیف‌ترین عضو، بیش از دیگران در معرض آسیب‌های ناشی از بی‌توجهی، سوءتغذیه و به‌ویژه خشونت عباس قرار دارد.

احساس حقارت در او احتمالاً بسیار عمیق و فلج‌کننده است، اما او هیچ فرصت، توانایی یا الگویی برای جبران سازنده آن نمی‌یابد. در حالی که برادرانش، هر یک به شیوه‌ای، برای کسب جایگاه و غلبه بر حقارت خود تلاش می‌کنند، هاجر در سکوت و انفعال، تنها پذیرنده رنج است. او در داستان صدایی ندارد؛ کنش‌های او محدود به بیماری، ضعف و ترس است. زمانی که عباس او را کتک می‌زند، هاجر تنها «جیغی کشید و مثل جوجه‌ای در خود لرزید» (دولت‌آبادی، ۱۳۸۲: ۱۰۳). این توصیف، اوج ناتوانی و فقدان

عاملیت او را نشان می‌دهد. علاقه اجتماعی او نیز به دلیل سن کم و شرایط نامساعد، فرصت رشد و شکوفایی پیدا نمی‌کند. سرنوشت تلخ او (ازدواج اجباری و زودهمگام، بیماری و مرگ) او را به نمادی از معصومیت از دست رفته و قربانی نهایی یک سیستم خانوادگی و اجتماعی بیمار بدل می‌کند که در آن، ضعیف‌ترین عضو، اولین قربانی است.

۵.۳ نقش سلوچ (غایب حاضر)

سلوچ اگرچه حضور فیزیکی ندارد، اما غیاب او به مثابه یک «شخصیت غایب-حاضر»، تأثیر ساختاری و عمیقی بر تمام شخصیت‌ها و پویایی‌های خانواده می‌گذارد. از منظر آدلری، می‌توان درباره روان‌شناسی خود او نیز گمانه‌زنی کرد؛ رفتن ناگهانی او می‌تواند نشانه‌ای از یک سبک زندگی «اجتناب‌کننده» باشد. شاید او نیز با احساس حقارت شدید ناشی از فقر و ناتوانی در تأمین معاش خانواده دست به گریبان بوده و در نهایت، به جای مواجهه با مشکل، راه فرار را برگزیده است. این ترک ناگهانی خانواده، نوعی فرار از مسئولیت و ناتوانی در مواجهه با سه وظیفه اصلی زندگی (کار، عشق و اجتماع) است که خود نشانه‌ای از ضعف علاقه اجتماعی و احساس شدید بی‌کفایتی است.

غیبت سلوچ، خلأ قدرت و امنیتی را در خانواده ایجاد می‌کند که مانند یک زخم باز، زمینه‌ساز بروز تمام تعارضات، رقابت‌های مخرب و مشکلات بعدی برای مرگان و فرزندان می‌شود. برای مرگان، جای خالی او مترادف با بی‌کسی و مبارزه‌ای بی‌امان برای بقاست. برای عباس، این خلأ، فرصتی برای به دست آوردن قدرتی است که شایستگی آن را ندارد و برای آبراو، انگیزه‌ای برای رشد و استقلال می‌شود. سلوچ به کانون اصلی «غایت‌انگاری تخیلی» خانواده تبدیل می‌شود؛ هر یک از شخصیت‌ها، آینده را در نسبت با بازگشت یا عدم بازگشت او تصور می‌کنند. مرگان در دشوارترین لحظات به او می‌اندیشد و با تصور قضاوت او، نیرو می‌گیرد. عباس با نبود او احساس آزادی برای سرکشی می‌کند و آبراو با درک مسئولیت ناشی از نبود او، به بلوغ می‌رسد. به این ترتیب، سلوچ کاتالیزوری است که بحران روانی پنهان در خانواده را به یک تراژدی آشکار بدل می‌کند و غیاب او، بیش از حضورش، شخصیت‌های دیگر را به حرکت وامی‌دارد.

۶.۳ تحلیل تلفیقی

تحلیل شخصیت‌های رمان «جای خالی سلوچ» بر اساس نظریه روان‌شناسی فردی آلفرد آدلر، انطباق قابل توجهی میان کنش‌ها و واکنش‌های شخصیت‌ها با اصول این نظریه را آشکار می‌سازد. این رویکرد، به درک عمیق‌تری از پویایی‌های پیچیده انسانی در بستر یک واقعیت اجتماعی خشن و طاقت‌فرسا یاری می‌رساند. این نظریه با تمرکز بر کلیت فرد، غایت‌مندی رفتار و تأثیر متقابل فرد و اجتماع، چارچوبی منسجم برای واکاوی سرنوشت شخصیت‌های این رمان فراهم می‌کند. در این بخش از پژوهش برآنیم تا با فراتر رفتن از انطباق صرف مفاهیم، به یک تحلیل تلفیقی دست یابیم و نشان دهیم که چگونه این مفاهیم در تعامل با یکدیگر، روان پیچیده شخصیت‌های دولت‌آبادی را روشن می‌سازند.

در قلب این رمان، یک خلأ عظیم قرار دارد: «جای خالی سلوچ». این خلأ، از منظر آدلری، کانون اصلی تولید احساس حقارت برای تمام اعضای خانواده است. در بخش قبلی به وضوح نشان دادیم که دولت‌آبادی به صورت شهودی، یکی از هسته‌ای‌ترین ایده‌های آدلر را به تصویر کشیده است: این که سرنوشت انسان نه توسط خود رویدادها، بلکه توسط تفسیری که از آن رویدادها دارد، رقم می‌خورد. مرگان، عباس و آبرو همگی با یک فقدان مشترک و یک واقعیت عینی مشترک (فقر) روبرو هستند. با این حال، شیوه مواجهه با این احساس و جهت‌گیری جبران و برتری‌جویی در هر یک از آنها به شکلی متمایز تجلی می‌یابد.

مرگان، در مواجهه با فقدان همسر، فقر مفرط و فشارهای اجتماعی، احساس حقارتی عمیق را تجربه می‌کند. این احساس در او به نیرویی برای تلاش سازنده و مسئولانه در جهت حفظ بقای فرزندان و کیان خانواده تبدیل می‌شود. برتری‌جویی او به جهت کسب قدرت بر دیگران نیست بلکه در جهت رسیدن به کمال در نقش مادری است. او با کار طاقت‌فرسا و تحمل تحقیرها می‌کوشد تا «کم نیاورد» (دولت‌آبادی، ۱۳۸۲: ۵۵). این واقعیت نشان‌دهنده تلاشی مثبت برای جبران است. در مقابل، عباس، فرزند ارشد، احساس حقارت ناشی از «خلع ید شدن» و ناتوانی در پر کردن جای خالی پدر را با توسل به سلطه‌جویی و رفتارهای مخرب جبران می‌کند. برتری‌جویی او در جهت کسب قدرت کاذب و کنترل دیگران است. آبرو، فرزند دوم، نیز احساس حقارت خود را از طریق رقابت سالم، سخت‌کوشی و تلاش برای کسب مهارت به سمت برتری‌جویی سازنده هدایت می‌کند.

بنابراین، رمان به خوبی نشان می‌دهد که چگونه یک احساس مشترک (حقارت) می‌تواند به مسیرهای رفتاری کاملاً متفاوتی (سازنده یا مخرب) منجر شود.

سبک زندگی هر یک از شخصیت‌ها، که به تعبیر آدلر الگوی منحصربه‌فرد هر فرد برای دستیابی به اهدافش است، تحت تأثیر این تفسیرهای متفاوت شکل گرفته است. سبک زندگی مرگان، با وجود تمام سختی‌ها، به الگوی «مفید اجتماعی» نزدیک است. او با سطح فعالیت بالا و علاقه اجتماعی قوی، خود را وقف فرزندان می‌کند. عباس، با علاقه اجتماعی ضعیف، الگوی «سلطه‌جو» را به نمایش می‌گذارد. آبرو نیز به تدریج به سمت الگوی «مفید اجتماعی» حرکت می‌کند.

علاقه اجتماعی به عنوان شاخص اصلی سلامت روان در نظریه آدلر، در شخصیت‌های رمان به میزان متفاوتی مشاهده می‌شود. در مرگان، علاقه اجتماعی در فداکاری‌های بی‌وقفه‌اش برای فرزندان متجلی است. او حتی در شرایط سخت، نیم‌نگاهی به همسایگان و دیگران دارد، هرچند فقر این امکان را محدود می‌کند. زمانی که همسایه‌اش بیمار می‌شود، با وجود گرسنگی فرزندان خود، برای او آتش می‌پزد (همان، ۴۲). در آبرو، علاقه اجتماعی به تدریج رشد می‌کند و او نسبت به مادر و خواهرش احساس مسئولیت بیشتری نشان می‌دهد. اما در عباس، علاقه اجتماعی بسیار ضعیف است. تمرکز او بر خود و نیازهای آنی‌اش، ریشه بسیاری از مشکلات و رفتارهای ضداجتماعی اوست. این ضعف در علاقه اجتماعی، او را از جامعه کوچک خانواده و سپس از اجتماع بزرگ‌تر بیگانه می‌سازد. آدلر معتقد بود که مجرمان و افراد ناسازگار، فاقد علاقه اجتماعی کافی هستند و شخصیت عباس این دیدگاه را تأیید می‌کند.

آخرین و مهم‌ترین نکته، تأثیر ترتیب تولد بر شکل‌گیری شخصیت عباس و آبرو است. هرچند ممکن است به این مفهوم آدلر، نقد جبرگرایانه بودن وارد شود، اما در متن این رمان، ترتیب تولد نه به عنوان یک عامل قطعی، بلکه به عنوان یک زمینه‌ساز تجربیات متفاوت عمل می‌کند. عباس به عنوان فرزند اول، بسیاری از ویژگی‌های منفی فرزند ارشد «خلع ید شده» را نشان می‌دهد. او که با تغییر شرایط احساس ناامنی کرده، به رفتارهای مستبدانه روی می‌آورد. او قدرت را «به عنوان گران‌بهاترین چیز زندگی می‌داند» (منصور، ۱۳۶۹: ۱۶۴) و تلاش می‌کند این قدرت را به هر قیمتی حفظ کند. آبرو به عنوان فرزند دوم، ویژگی‌های کلاسیک این جایگاه مانند جاه‌طلبی و رقابت‌جویی را به نمایش می‌گذارد. او عباس را به عنوان «پشتاز» می‌بیند و همواره در تلاش است تا از او بهتر عمل کند. رقابت

این دو برادر که فرگوسن (۱۳۹۸: ۵۱) آن را غالب‌ترین رابطه بین فرزندان اول و دوم می‌داند، یکی از محورهای اصلی تعارض در رمان است.

بدیهی است که نظریه آدلر، مانند هر نظریه دیگری، ممکن است در ساده‌سازی برخی پیچیدگی‌های ناخودآگاه مورد نقد قرار گیرد. با این حال، نقطه قوت این نظریه در تحلیل رمان «جای خالی سلوچ»، تأکید آن بر عاملیت فردی در بستر اجتماعی است و اینجاست که مفهوم «خودِ خلاق» اهمیت می‌یابد. دولت‌آبادی با خلق این شخصیت‌ها نشان می‌دهد که حتی در سیاه‌ترین شرایط، انسان‌ها صرفاً محصول شرایط نیستند. چنانکه «خودِ خلاق» مرگان است که به او اجازه می‌دهد تا با وجود تمام مصائب، راه‌هایی برای بقا بیابد و «خودِ خلاق» آبراو است که او را به سمت استقلال سوق می‌دهد. در مقابل، «خودِ خلاق» عباس در مسیری مخرب به کار گرفته می‌شود؛ او خلاقیت خود را در قمار، دزدی و سلطه‌جویی به کار می‌گیرد. این تفاوت در عملکرد «خودِ خلاق» نشان می‌دهد که چگونه افراد با تفاسیر متفاوت، می‌توانند از تجارب مشابه، نتایج متفاوتی بگیرند. بنابراین، فروکاستن رمان «جای خالی سلوچ» به مرثیه‌ای برای یک دوران اجتماعی، نادیده گرفتن عمیق‌ترین لایه‌های آن است. اگرچه شرایط سخت تاریخی و فقر جانکاه، بستر اصلی داستان را تشکیل می‌دهد، اما این تنها صحنه‌ای برای درامی بزرگ‌تر است. در واقع، این اثر کاوشی ژرف در روان پیچیده انسان و شیوه‌های گوناگون او برای مواجهه با رنج است. رمان به زیبایی نشان می‌دهد که هر شخصیت چگونه در دل مصیبت‌های مشترک، مسیری منحصر به فرد برای معنادادن به زندگی خود می‌جوید. از این رو، قدرت ماندگار این شاهکار در به تصویر کشیدن همین جدال ابدی انسان برای یافتن معنا نهفته است و بسیار فراتر از روایت صرف یک فروپاشی اجتماعی می‌ایستد.

۴. نتیجه‌گیری

هرچند نظریه روان‌شناسی فردی آلفرد آدلر با انتقاداتی، به‌ویژه در زمینه ساده‌سازی برخی مفاهیم، روبرو بوده است، اما چارچوب منسجم و غایت‌شناختی آن، ابزاری کارآمد برای نقد روان‌شناسانه آثار ادبی فراهم می‌آورد. تحلیل رمان «جای خالی سلوچ» از این منظر، این اثر را از یک مرثیه اجتماعی فراتر برده و به کاوشی عمیق در انگیزه‌های بشری بدل می‌کند. مفاهیم کلیدی نظریه آدلر، مانند احساس حقارت، برتری‌جویی، ترتیب تولد و به‌ویژه «خودِ خلاق»، چارچوبی منسجم برای فهم مسیرهای متفاوتی فراهم می‌آورند که هر یک از

شخصیت‌ها در مواجهه با یک مصیبت مشترک برمی‌گزینند. این رویکرد نشان می‌دهد که چگونه کنش‌ها و واکنش‌های پیچیده شخصیت‌ها، از منطقی درونی پیروی می‌کنند.

در قلب این روایت، خلأ عظیم ناشی از غیبت «سلوچ» قرار دارد که به کانون تولید «احساس حقارت» برای تمام اعضای خانواده بدل می‌شود. این احساس، نیروی محرکه اصلی داستان است، اما شیوه مواجهه با آن، سرنوشت هر شخصیت را رقم می‌زند. مرگان، با وجود تحمل رنج‌های بی‌شمار، این حس حقارت را از طریق «علاقه اجتماعی» و مسئولیتی سازنده، به نیرویی برای بقای خانواده تبدیل می‌کند. برتری‌جویی او در تلاش برای رسیدن به کمال در نقش مادری و حفظ کیان خانواده تجلی می‌یابد.

در مقابل، سرنوشت عباس و آبرو به شکلی آشکار تحت تأثیر «ترتیب تولد» و رقابت برادرانه قرار دارد. عباس، به عنوان فرزند ارشد «خلع ید شده»، احساس حقارت خود را در مسیری مخرب به کار می‌گیرد. «خود خلاق» او سبک زندگی سلطه‌جویانه‌ای را برمی‌گزیند که در آن، برای جبران ضعف درونی به خشونت و کنترل دیگران پناه می‌برد؛ اما آبرو، به عنوان فرزند دوم، ویژگی‌های کلاسیک این جایگاه یعنی جاه‌طلبی و رقابت‌جویی را به سمت مسیری سازنده هدایت می‌کند. او حقارت ناشی از جایگاهش را به انگیزه‌ای برای سخت‌کوشی، استقلال و پیشی گرفتن از برادر بزرگ‌تر تبدیل می‌کند. این تفاوت بنیادین نشان می‌دهد که چگونه افراد با تفسیرهای متفاوت، از تجارب مشابه، نتایج کاملاً متضادی می‌گیرند.

نظریه آدلر با تأکید بر عاملیت فردی و غایت‌شناسی، ابزاری قدرتمند برای تحلیل رمان‌های رئالیستی مانند «جای خالی سلوچ» است. این رویکرد به ما کمک می‌کند تا دریابیم این اثر، یک تراژدی روان‌شناختی عمیق درباره شیوه‌های متفاوت انسان در مواجهه با احساس حقارت و تلاش ابدی او برای یافتن جایگاه خویش در جهان است. سرنوشت هر یک از شخصیت‌ها، از مرگان مقاوم گرفته تا عباس ویرانگر و آبروی که راه خود را می‌جوید، پاسخی منحصر به فرد به همین پرسش اساسی وجودی است.

کتاب‌نامه

کتاب

- آدلر، آلفرد. (۱۳۷۹). *شناخت طبیعت انسان*. ترجمه طاهره جواهرساز، تهران: رشد.
- آدلر، آلفرد. (۱۴۰۲). *فهم زندگی*، ترجمه زهرا آزادفر (چاپ چهارم). تهران: لگا.

تحلیل روان‌شناختی شخصیت‌های رمان ... (زهره شاهرخی و محمد طاهری) ۲۶۷

- پاینده، حسین. (۱۴۰۱). *نظریه و نقد ادبی: درس‌نامه‌ای میان‌رشته‌ای*، تهران: سمت.
- دولت‌آبادی، محمود. (۱۳۸۲). *جای خالی سلوچ*، تهران: چشمه.
- راتنر، جوزف. (۱۳۹۰). *روان‌شناسی فردی*، ترجمه حسن زمانی شرفشاهی، تهران: پیک بهار.
- راس، آلن. (۱۳۷۳). *روان‌شناسی شخصیت: نظریه‌ها و فرآیندها*، ترجمه سیاوش جمال‌فر، تهران: بعثت.
- شاملو، سعید. (۱۳۸۷). *مکتب‌ها و نظریه‌ها در روان‌شناسی شخصیت*، تهران: رشد.
- شولتز، دوان پی؛ شولتز، سیدنی آلن. (۱۴۰۳). *نظریه‌های شخصیت*، ترجمه یحیی سیدمحمدی. تهران: ویرایش.
- منصور، محمود. (۱۳۶۹). *احساس کهنتری*. تهران: دانشگاه تهران.

مقاله

- آراسته، حمیده؛ چگینی، اشرف؛ قوجه‌زاده، علیرضا (۱۴۰۳). واکاوی رویکرد جامعه‌شناختی لوسین گلدمن و روان‌شناسی شخصیت آلفرد آدلر در رمان سووشون سیمین دانشور. *علوم روان‌شناختی*، ۲۳(۱۳۴)، ۴۸۵-۵۰۲.
- ابراهیمی، سید رضا (۱۳۸۹). مقایسه تطبیقی شخصیت‌پردازی و درون‌مایه در دو رمان جای خالی سلوچ و خوشه‌های خشم. *فصلنامه تخصصی زبان و ادب فارسی - دانشگاه آزاد اسلامی واحد سنندج*، ۱(۲)، ۱-۱۸.
- پلوئی، الهه؛ احمدسلطانی، منیره؛ همایون‌سپهر، محمد. (۱۳۹۹). «شخصیت‌پردازی و نمادشناسی ادبیات داستانی معاصر فارسی با تأکید بر داستان جای خالی سلوچ» *مطالعات هنر اسلامی*، شماره ۳۹، صص ۱۱۲-۱۲۵.
- حیات داوودی، فاطمه؛ حسن زاده نیری، محمدحسن و آبشیرینی، اسد. (۱۴۰۲). «نقد و تحلیل اکوسایکولوژی در رمان جای خالی سلوچ محمود دولت‌آبادی با نگاهی به نظریه ساختار شخصیت فروید» *زبان و ادب فارسی*، شماره ۲۴۷، صص ۲۱۷-۲۳۵.
- صادقی، زهرا؛ گندمی، نسترن. (۱۳۹۷). «بررسی تطبیقی شخصیت‌پردازی زن در جای خالی سلوچ و بدایه و نهایی» *مطالعات ادبیات تطبیقی*، شماره ۴۶، صص ۱۰۱-۱۲۸.
- ظاهری عبده‌وند، ابراهیم. (۱۳۹۸). «تحلیل شخصیت در زمان جای خالی سلوچ بر اساس نظریه تکالیف سوگ وردن» *ادبیات و پژوهشهای میان‌رشته‌ای*، شماره ۲، صص ۱۴۱-۱۷۶.
- فرگوسن، ایوا درایکورس. (۱۳۹۸). *نظریه‌های تحلیل روان: مقدمات روان‌شناسی آدلر*، ترجمه سعید خداوردیان (چاپ دوم)، تهران: پندار تابان.

۲۶۸ / ادبیات پارسی معاصر، سال ۱۵، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۴

مزیدی، پروین؛ یوسف فام، عالیہ و حسینی، علی. (۱۴۰۳). «تحلیل عواطف در داستان های محمود دولت آبادی (رمان جای خالی سلوچ و داستان های کوتاه)»، *پژوهشنامه ادب غنایی*، شماره ۴۲، ۱۹۷-۲۱۶.

نجفی، زهره؛ سیدی، پروانه. (۱۴۰۱). «بررسی شخصیت های منظومه شیرین و فرهاد وحشی بافقی بر اساس نظریه آلفرد آدلر»، *پژوهشنامه ادب غنایی*، شماره ۳۸، صص ۳۲۵-۳۵۴.

نصر اصفهانی، محمدرضا؛ شمعی، میلاد. (۱۳۹۶). «تحلیل عنصر شخصیت در رمان جای خالی سلوچ اثر محمود دولت آبادی»، *مجله زبان و ادبیات فارسی*، شماره ۹، ۱۵۳-۱۷۶.

نصر اصفهانی، محمدرضا؛ شمعی، میلاد. (۱۳۸۸). «نقد جامعه شناختی رمان «جای خالی سلوچ» اثر محمود دولت آبادی»، *مجله جامعه شناسی کاربردی دانشگاه اصفهان*، شماره ۴، ۱۵۱-۱۶۸.

وردی پسندی، زیبا. (۱۳۹۶). «بررسی شخصیت در رمان جای خالی سلوچ»، *ماهنامه پژوهش ملل*، شماره ۲۳، ۱۲۷-۱۴۰.

یوردخانی، مهسا. (۱۳۹۱). «نقد جامعه شناختی اصلاحات ارضی در رمان جای خالی سلوچ»، *مجله زبان و ادبیات فارسی*، شماره ۴، صص ۱۰۳-۱۲۸.